

ՆԵՐԿԱՅՈՒՄ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԵՍԻԾ ԱՎԵԼԻՆ ցՐՎԱԾ Է Ա ԽԻՇ ՐՀԻ

Ներկայում հայ ժողովրդի կեսից ավելին ցրված է ա խիշ րհի արրեր մասերում։ Պատմության շար թելադրանքով նա բնկվել, բաժանվել է մայր հատվածից և ցրվել հայրենիքից դուրս՝ ստանալով չարաբաստ «Սփյուռք» կամ «Յըռնէ» անունը։ Կարելի է ասել, որ շնակա Հայաստանից հեռու կամ մոտ գտնվող մի հրկիր բնակչաշատ մի խոշոր կենտրոն, ուր կարելի լինի գտնել հայ մարած գաղթօջախի մամոռու հետքեր և կամ ներկայումս հերձն ու պրոդ ու գործող հայ գաղթօջախներ։

Հայության գաղթը իր հայրենի երկրից հին պատմություն ունի։ Մտեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանր պայմանների հետևանքով, դարեր շարունակ հայ բնակչությունը մեծաթիվ զանգվածներով թողել է մայրենի հողը և թափառական ցուպ վերցու։ Ճեսքը։ Հեռացող հայությունը, սակայն, աշխատել է շխզել իր կապերը հայրենիքից և չօտարանալի նա գտել է հոգեպես կապված մնալ հայրենի երկրին և սերտ հարաբերություններ պահպանել իր հայրենակիցների հետ։ Սփյուռքահայերը Հայաստանի հեռանկարների մեջ իրենց սեփական բախտն են որոնել և հույսով ու հավատքով սպասել այն երջանիկ օրվան, երբ հայրենի երկրում կը տեղծվեն նպաստավոր պայմաններ, հնարավորություն կունենան վերադառնալու լքած օջախը և ապրելու իրենց հարազատների շրջապատում։

Տարագրության ցուպը վերցրած հայ գաղթականի այդ հոգեբանությունը շատ պատկերավոր ներկայացրել է ժամանակին «Մեղուա թերթը»։ «Գաղթականներն իրենց հայրենիքը թողած,---գրում է նա,--- իրենց արտերն ու այգիները ձգած, տուներնին մերկ ցու-

ցած և գուցե բանալին էլ վլրան, կրկին հեռավոր աշխարհներ կփախչեն. արտասուրով լցված աշերնին հազարավոր անգամ կդարձնեն նորեն նայելու իրենց հայրենյաց վրա, որ կկարծեն թե զիրենք կկանչե, իրենց հետևեն կուլա ու կպոռա, կաղաղակի, կհառաշե... ահա այս ատենին մեջ է, որ հայերն իրենց հայրենիքը թողով ու փախչել կփորձեն, հայրենիքն ալ իրենց պատսպարելու անկարող¹:

Ցրված հայությանը հայրենի երկիր հավաքելու երազանքն այնքան է հուզել հայերին, որ այն աղոթքի է վերածվել և XII դարի հայ գիտնական Հովհաննես հմաստասերի կողմից մուժվել «Ղեռնդեանց» հոգեոր երգի մեջ: Հավատացյալ հայը դարեր շարունակ աղոթել, խնդրել է աստծուց. «Տրուեալ մանկունս ժողովեա յուրախութիւն, զվարատեալս տրտմութեամբ և արտասուաց յորդահոս բըղիմամբ փըրկութեան մերոյ բաշխօղ»²: Այսինքն՝ հայ ժողովրդի ցրված զավակներին, տրտմությամբ և հորդահոս արտասուրով վարատվածներին (երկրից քշլած, ցիրուցան եղածներին) ժողովի ուրախությամբ և փրկի:

Հայ գաղթականներն օտար երկնքի տակ բնակություն են հաստատել ամբողջական համայնքներով: Նրանք աշխատել են ամուր պահել իրենց հայրենի սովորությունները և մայրենի լեզուն: Օտար հորիզոններում նս սփյուռքահայությունը աշխատել է զարգացնել իր ազգային գրականությունը և մշակութը՝ անխզելի կապված մնալով հայրենի գրականության և մշակութի դարավոր ավանդույթներին: Հնարավոր շէ ուշ միջնադարյան պատմության մեջ մատնացուց ան ել Հայաստանում տեղի ունեցող կարևոր մի իրադարձություն կամ աշքառու մշակութային մի երևույթ, որը զգայուն երակներով կապված Ալինի հայ գաղթօջախների հետ և սնունդ ստացած Ալինի նրանից:

Անվիճելի է, որ սփյուռքահայության պատմությունն անխզելիորեն կապված է հայրենիքում ապրող ժողովրդի պատմության Հետ և նրա անբաժանելի մասն է կազմում: Իրավացի է՝ լեռն, որ խոսելով Հայաստանում առաջացած առաջին գաղթականական հոսանքների մասին, գտնում է, որ Հայոց պատմությունը VI դարից այլևս Հայաստանի պատմություն չէ միայն, այլ պիտի իր էջերի մեջ առնի թափառիկ հայության պատմությունը ևս³:

¹ «Մեղուց, 1859, էջ 204—205.

² Մ. Արեգյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Գիրք II, Երևան, 1946, էջ 51.

³ Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, 1947, էջ 181:

Յավալի է ասել, որ հայագիտության մեջ մինչև այժմ պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել արտասահմանում ապրող սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրության վրա: Փաստորեն, եթե չհաշվենք հանգուցյալ Ա. Ալպոյանի եռահատորը «Պատմություն Հայ գաղթականության» աշխատությունը, որը լույս է տեսել Կահիրեսում 1941—1960 թվականներին, ապա հայ գաղթօջախների ամբողջական պատմությանը նվիրված այլ աշխատություն գոյություն չունի, չնայած առանձին գաղթօջախների մասին բազմաթիվ և արժեքավոր ուսումնասիրություններ են լույս տեսել ինչպես մեզ մոտ, այնպես և արտասահմանում:

Հայագետների այս թերացումը, իհարկե, շկամության և կամ հայ գաղթավայրերի նկատմամբ ունեցած ինչ-որ անուշագրավթյան արդյունք չէ: Խնդիրը նրանում է, որ արտասահմանում ապրող հայության մասին եղած պատմական նյութերը կցկուր են, իսկ եղածներն էլ՝ գիտական լուրջ մշակման շեն ենթարկվել: Թացի այդ, լուրջ ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է նախ մշակել և հրապարակել առանձին գաղթօջախների գիտական պատմությունը՝ հետո միայն ամփոփել՝ նրանք մի ամբողջության մեջ:

Թւրախալի է նշել, որ վերջերս Սովետական Հայաստանում որոշ աշխատանքներ կատարվում են այդ ուղղությամբ: Հիմքերորդ տարին է, որ հայ գաղթավայրերի պատմությունը մշակվում և դասավանդվում է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի հայ ժողովրդի պատմության բաժնում: 1962 թվականին լույս տեսավ Ս. Գասպարյանի ուսումնասիրությունը «Սփյուռքահայություն գաղթօջախներն այսօր» վերնագրով: Հայկ ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի և Արևելագիտական սեկտորի մի խումբ գիտական աշխատողներ այժմ ձեռնարկել են հայկական առանձին գաղթավայրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը, և նրանց առանձին հոդվածներն սկսել են երևալ պարբերական մամուլի էջերում:

Բավականին մեծ աշխատանք կատարվել և ներկայումս կատարվում է Սփյուռքում: Կարելի է ասել, որ յուրաքանչյուր գաղթօջախ ունի իր հրապարակված համառոտ և կամ ընդարձակ պատմությունը: Սակայն բավարարվել միայն դրանով չի կարելի, որովհետև դեռ կան մեծ թվով ձեռագրեր, վիմագիր արձանագրություններ և վավերագրեր, որոնց պարունակած նյութերը սփյուռքահայության մասին դեռ չեն հրապարակված և գիտական շրջանառության մեջ չեն դրված: Անհրաժեշտ է եռանդուն ջանքեր և պրպուամեներ ծավալել այդ նյութերի օգտագործման ուղղությամբ:

Պատմագիտության մեջ սփյուռքահայության պատմությանը քաղաքացիություն է տրվել տարբեր անուններով։ Ալպոյաճյանն այն անվանել է «Հայ գաղբականության պատմություն»։ Մեր ներկա աշխատության մեջ այդ վերնագիրն անհամապատասխան էր, որովհետև մեր նպատակն է եղել շարադրել ո՛չ միայն գաղթի պատմությունը, այսինքն՝ ին ինչպես են հայերը դուրս եկել հայրենի երկրից և ցրվել «ի Սփյուռքահարհի», այլև իրենց՝ գաղթօջախների պատմությունը։

Չուզեցինք քաղաքացիություն տալ նաև «Հայ գաղթօջախների պատմություն» անվանը, որը վերջերս հաճախ է գործածվում սովետահայ պատմական գրականության մեջ և առաջինի համեմատությամբ մյուս ծայրահեղությունն է, քանի որ մեր ուսումնասիրության առարկան միայն այն օջախների պատմությունը չէ, ուր հաստատվել ու գործել են հայ համախնքները, այլ նաև հայքական գաղթի, ինչպես և իրեն բնակավայրի ներքին պատմությունը։

Սփյուռքահայության պատմությունը քաղաքացիություն ունի նաև «Հայ գաղութների պատմություն» անվան տակ։ «Գաղութ» բառը նորագույն՝ գրականության մեջ ունի երկու իմաստ. օտարազգի մի հատվածի մի այլ երկրում բնակություն հաստատած համայնքի. և գաղութարար որևէ երկրի կողմից բռնի զավթված և շահագործման ենթարկված երկրի նշանակություն։ Հայկական գաղթօջախները դրանց հակապատկերն են եղել։

Մեր ներկա աշխատության բովանդակությանն ավելի համապատասխանում էր Հայ գաղթավայրերի պատմության անվանումը, ուստի այդպես էլ վերնագրեցինք։ Ճիշտ է, մեզ մոտ բավականաշափ տեղ է տրված հայ բնակչության գաղթի պատմությանը, սակայն այն կապված է գիխավորապես հայ գաղթօջախների սկզբնավորման և ստվարացման պատմության հետ, ուստի ավելորդ համարեցինք «գաղթոնք» բառին տեղ հատկացնել աշխատության վերնագրում։

Հայ գաղթօջախները սփոված են աշխարհով մեկ։ Միջին դարերում հայկական գաղթավայրեր են եղել ավելի քան 25 երկրներում, որոնցից մի քանիսը հազարամյակի պատմություն ունեն։ Նրանց պատմությունը հանգամանորեն շարադրելու համար հարկավոր կլիներ գուցե յուրաքանչյուրին հատկացնել մեկական հատոր։ Իսկ մեր նպատակը հայ գաղթավայրերի պատմության համառոտ ուրվագիծ կազմելն է՝ ամեն մի վայրին հատկացնելով ոչ ավելի քան մեկ կամ մեկովես մամուկ, ուստի հարմար համարե-

ցինք ընդհանուր վերնագրին ավելացնել նաև «Համառոտ ուրվագիծ» բառերը:

Ընտրած վերնագրից ինքնին բխում է մեր որդեգրած ծրագիրը: Մենք ցանկություն ունենք ներկայացնել համառոտակի սփյուռքահայության պատմությունը իր քաղաքական-հասարակական կյանքով, սոցիալական տարրեր խավերի զբաղմունքներով, հայ գաղթօջախներում ստեղծված մշակութային աշքառու արժեքներով և այլն: Անընդունելի է այն ուսումնասիրողների գիտական մեթոդը, երբ այս կամ այն գաղթօջախի բազմակողմանի պատմությունը վեր է ածվում տվյալ վայրերում հանդես եկող միայն մեծատունների, քաղաքական բարձր դիրքի հասած առանձին անհատների, խոշաների և բարձրաստիճան այլ անձնավորությունների պատմության՝ ստվերի տակ թողնելով գաղթօջախի ամբողջական պատմությունը: Նման դեպքերում ստացվում է այն տպավորությունը, որ կարծեք հայկական գաղթօջախներում սոցիալական շերտավորություն գոյություն չունի, որ գաղթավայրերի հայ բնակչությունը բաղկացած է մեծ ու փոքր վաճառականներից, բոլորը մեծահարուստ մարդիկ են և ապրել ու ներկայումս էլ ապրում են անհոգ, անկարոտ կյանքով:

Որոշ պատմաբաններ հաճախ, ազգային սնապարծության հիվանդությունը շեշտով, գերազնահատում են գաղթահայերի խաղացած գերը ապաստան գտած երկրի քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական կյանքում: Իսկ մի քանի հեղինակներ՝ հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս, անում են միանգամայն շափազանցված ընդհանրացումներ: Տեղին է այստեղ հիշել այն դիտողությունը, որ արել է ակադ. Ա. Կարինյանը այդ կարգի պատմաբաններին: «Գաղղութահայ օջախների իդեալականացված նկարագրությունը,— գրում է նա,— գաղութահայերի դերի գերազնահատությունը... հայ «մեծատուններ»-ի յուրահատուկ կուլտը սկզբնական շրջանում ամիրա-մեծատունների, իսկ հետագայում բուրժուա-մեծատունների կուլտի հետ կապված «պատրիոտիկան»— այս ամենը շատ որոշակի արտահայտություն են գտել հայ կուլտուրայի և մանավանդ պարբերական մամուլի պատմաբանների աշխատությունների մեջ»¹:

Մենք անձամբ տարրեր ժամանակներում եղել ենք ներկայումս գոյություն ունեցող Պարսկաստանի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Պակիստանի, Հնդկաստանի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի,

¹ Ա. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, Երևան, 1986, էջ 47.

**Ֆրանսիայի, Հորդանանի, Պուալիայի, Խորակելի, Հոլանդիայի և
այլ երկրների հայկական գաղթավայրերում, մոտիկից ծանոթացել
գաղթօջախների հայ համայնքների հետ, խորապես զգացել նրանց
հայրենասեր և հայրենակարոտ վառ զգացմունքները և սիրել նը-
րանց։ Գուցե և այդ հանգամանքը շատ կարևոր դեր է կատարել
մեզ համար սփյուռքահայության պատմությամբ զբաղվելու գոր-
ծում։**

Կարծում ենք, հարկ չկա ապացուցելու հայ գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության կարևորությունը։ Ամենից առաջ այն ունի կարևոր նշանակություն հայրենի երկրի պատմության համար։ առանց սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրության, անկարելի է բազմակողմանիորեն լուսաբանել Հայաստանի հետ կապված այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք սոցիալական և ազատագրական շարժումների, հայ և մյուս ժողովուրդների փոխհարաբերությունների, կուլտուրական և գրական փոխազդեցությունների հարցերն և այլն, որոնց մեջ իրենց մասն ու բաժինն ունեն նաև գաղթահայերը։

Սփյուռքահայ պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է և մի այլ տեսանկյունից. XI—XVII դարերում, երբ Հայաստանուածուեղծված ծանր դրության հետևանքով հայ ժողովուրդը զրկվում է մշակույթի որևէ բնագավառում խիզախն նախաձեռնություն ցուցաբերելու հնարավորությունից, ապա սփյուռքահայությունն է, որ կարողանում է ծավալել իր ստեղծագործական ունակությունները: Ուստի հայ ժողովրդին լավ ճանաչելու, նրա ստեղծագործական վաստակները վեր հանելու և ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է միջնադարյան Հայաստանի պատմության հարցերի մշակման հետ մեկտեղ վեր հանել ու բազմակողմանիորեն մշակել նաև հայ գաղթականության պատմությունը:

Սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրությունը, սակայն, կարևոր է նաև մի այլ տեսակետից։ Ներկա ժամանակներում, երբ մարդկային հասարակության զարգացումն ընթանում է ժողովուրդների մերձեցման ուղիով, պատմական գիտության առաջնահերթ խնդիրն է դառնում ուսումնասիրության շեշտը դնել ո՞չ թե անցյալում ժողովուրդներին բաժանող սահմանագծերի, այլ նրանց իրար կապող անտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների վրա և բացահայտել դրանք։ Սփյուռքահայության պատմությունը այս հարցում, պետք է ասել, ունի շատ հարուստ և ուսանելի ժառանգություն։ Հայտնի է, որ հայ գաղթօջախները խոշոր դեր են խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև

տնտեսական կապերի ստեղծման ու զարգացման գործում։ Այս տեսանկյունով, սփյուռքահայության պատմությունը հանդիսանում է նաև կարևոր ուղեցույց հայ ու հարեան ժողովուրդների հարաբերությունների պատմության համար և զգալի ավանդ ունի մուժելու ընդհանուր պատմության մեջ։

Հայագիտության մեջ վաղուց ի վեր վիճաբանության նյութ է հանդիսացել հայ գաղթականության առաջացման պատճառների հարցը։ Ինչո՞վ բացատրել հայերի արտագաղթը, ինչո՞ւ են հայերը լքել իրենց հայրենի երկիրը և դիմել պանդիստության։ Կանգ առնենք այս հարցում գոյություն ունեցող կարևոր տեսությունների վրա և փորձենք գտնել այդ մեծ ողբերգության իրական պատճառները։

Հայ ավատական պատմագրությունը Հայաստանի քաղաքական անկախության անկման և հայ բնակչության արտագաղթի պատճառը հայ ժողովրդի աստծու առջև թույլ տված օօրինազանցությամբ», նրա գործած «ծովացեալ մեղքեր»-ով է բացատրել։ Այսպես, օրինակ, լեհահայ պատմիչ Հովհաննես Ավագերեցը անդրադառնալով հայ գաղթականության առաջացման պատճառներին գրում է. «Եւ մեք թշուառացեալքս ազգս հայոց՝ զոր կամք զոկեալ ի թագաւորութենէ գահոյից և ի պերճութենէ իշխանացն, և մնացեալ կամք իրու ճնճղուկ մի ի տանիս և իրրւ բու աւերակի, և տարագիր եղեալ պանդիստեալ և նժոհեալ կամք ի այսմ օտար աշխարհս և օտար ջուրս և ի հողս, յաղագս օրինազանց և անկարգ գնացից մերոց»¹։ Այս տեսության գործնական հետևությունն այն է, որ հայերը պարտավոր են Խնազանդ լինել աստվածային օրենքներին, խոստովանել իրենց մեղքերը, որից հետո աստված՝ ողորմեսցի ըստ մեծի ողորմութեան իրում և ժողովեսցէ որպէս հազարա իւր ընդ թեօք, և սեպհականնեսցէ ի հայրենի աշխարհն, և հաստատեսցէ թագաւորաւ և հայրապետիւ...»²։

XVII դարի պատմիչ Առաքել Դամբիճեցին Հայ գաղթականության առաջացման պատճառը կապում է հայ պետականության անկման հետ. «Ազգս Հայոց, — գրում է նա, — որք մատամրն և կամօքն իւրեանց կուրացուցին զաշս իւրեանց, զի ինքեանք կործանեցին զթագաւորութիւնն իւրեանց՝ նենգութեամբ և անհնազանցութեամբ իւրեանց»³ Հայ այս, ինչպես և զալալիների վայրագությունների ու երկրում մոլեգնող սովի պատճառներով, եզրակաց-

¹ Դ. Ալիշան, Կամենեց, տարեգիրք Հայոց, Վենետիկ, 1806, էջ 48.

² Նույն աեղը, էջ 169.

նում է Դավրիժեցին, «Ամենայն ազգն Հայոց ելեալ վտարանդիք եղեն յիւրաքանչիւր տեղեաց, ի հայրենի բնակութեանց և յաշխարհաց, և տարադէմ գնացեալ ընդեմ երեսաց՝ ցիր և ցան եղեալ սփռեցան ընդ ամենայն աշխարհ»¹:

Անցյալի հայ հասարակական մտքի խոշոր գեմքերից մեկը, Մովսես Բաղրամյանը, իր «Նոր տեսրակ», որ կոչի յորդորակ» խորագիրը կրող աշխատության մեջ, կտրականապես մերժում է գաղթականության առաջացման պատճառը ռծովացեալ» մեղքերով բացատրելու տեսությունը և հետևյալ նոր բացատրությունն է տալիս. «Սիրո և միաբանության փոխարեն մեր ժողովրդի մեջ օրեցօր ավելի և ավելի շատացավ ատելությունը և անմիաբանությունը, որի պատճառով նա ճղակտոր և ցիրուցան եղավ իր հայրենիքից՝ սփռվելով երկրի երեսը, ինչպես ցրվում են ծառի շոր ճյուղերը կամ եղեգները ուժեղ քամուց...»² (բերում ենք թարգմանաբար):

Այսպիսով, ըստ Բաղրամյանի հայ գաղթականության առաջացման պատճառը ժողովրդի մեջ առաջացած անմիաբանությունը և անհամերաշխությունն է: Դրանից էլ հետեւում է հնդկահայ պատամիտ հայրենասերների գործնական նոր եզրակացությունը. պետք է վերջ տալ անմիաբանությանը, համախմբվել և համատեղ ջանքերով վերականգնել հայերի կորցրած անկախությունը ու ցըրված հայությունը հավաքել իր հայրենիքում: յ

Համեմատաբար ավելի լայն քաղաքացիություն ունի հայերի արտագաղթը առևտրական կապիտալի շահերի հատ կապելու դրույթը: Ըստ այդ տեսության, միջին դարերում, երբ առևտրական տարանցիկ մայրուղին փոխում է իր նախկին ուղղությունը և հեռանում Հայաստանից, ապա երկրում հայ առևտրականների գործունեության համար ստեղծվում են անբարենպաստ պայմաններ, որը ստիպում է նրանց գաղթելու արտասահման և իրենց գործունեության համար նպաստավոր հող փնտրելու այնտեղ: Այսպիսով, ըստ այդ տեսության, հայ գաղթականները հայ առևտրականներն են, և հայ գաղթօջախները՝ առևտրական ֆակտորիաններ (կայաններ)՝

Այս տեսությունը սխալ է այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանից կատարվող զանգվածային գաղթերի մեծ մասը տեղի է ունեցել կորվների ու ասպատակությունների և կամ տիրակալների բռնությունների ժամանակ, իսկ այդպիսի գեպքերում գաղթել են

¹ Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 147.

² Շնոր տեսրակ, որ կոչի յորդորակ», Մագրաս, 1772, էջ 163—164.

Հասարակության բոլոր խավերն անխտիր Ըստ որում, հայ բնակչությունը արտասահման է գաղթել ո՛չ դրսում ոսկու ինչ-որ գանձեր փնտրելու դիտավորությամբ, այլ իր Փիզիկական գոյությունը պաշտպանելու, իր և իր ընտանիքի պատիվը փրկելու նպատակով, որը վտանգված է եղել մայր հայրենիքում:

Զպետք է ժխտել, որ արտագաղթող հայության մեջ եղել են որոշ թվով նաև հարուստ մարդիկ, հայ վաճառականներ: Սակայն բազմահազար գաղթականության մեջ նրանք որակ չեն կազմել:

Գաղթականության առաջացման հարցում հայագետներից տմանք մեծ տեղ են տալիս Հայաստանի աշխարհագրական դիր-^V քին: Այս տեսակետը վերջերս պաշտպանել է սփյուռքահայության պատմության մեծավաստակ պատմաբան Ա. Ալպոյանը: Նա իր «Պատմություն հայ գաղթականության» առաջին հատորում հետևյալն է գրել. «Հայաստանի աշխարհագրական նկարագիրը խորունկ ազդեցություն մը ոսնեցած է մեր քաղաքական և քաղաքակրթության պատմության վրա և ինքն է ազգյուրը մեր ցեղային տկարություններուն և ուժին միանդամայն, ինչպես նաև պատճառը գլխավոր աղետներուն, որոնց ենթակա եղած է հայ ժողովուրդը...» ուրեմն Հայաստանի աշխարհագրությունը «պատճառաց պատճառ կներկայանա հայ գաղթականության»¹:

Պատմության փիլիսոփայությունը շի ժխտում աշխարհագրական գործոնի ազդեցությունը հասարակության պատմության վրա, մանավանդ՝ նրա վաղ շրջանում: Հայաստանը մի լեռնաստան է, մի կատարյալ «լեռ կղզի», ինչպես պատկերավոր բնորոշել է եղբայրացի ճանապարհորդներից մեկը՝ Կարլ Ռիտտերը: Հայաստանը բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով կտրատված է անջատ և մեկուսացված մասերի: Երկրի նման լանդշաֆտը մեծ շափով խանգարում է միասնական կենտրոնական ուժեղ պետության ստեղծմանը: Անմատշելի լեռներով պատսպարված գավառատեր նախարարներն իրենց ավելի են ինքնուրույն զգում և ավելի քիչ են հակում ցուցաբերում ենթարկվելու կենտրոնական իշխանությանը: Կենտրոնախույս ուժերի առկայությունն իր բացասական ազդեցությունն է ունենում կազմակերպված պետության ստեղծման գործում, իսկ ուժեղ պետության բացակայությունը իր հերթին բացասարար է անդրադառնում երկրի պաշտպանության վրա և դուռ բաց անում դրսի թշնամու առջև: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ Հայաստան

¹ Ա. Ալպոյանը, Պատմություն հայ գաղթականության, Գահերե, 1941, էջ 7: (Այսուհետեւ այս աշխատությունից մեջբերումներ է արվելու կրնա՞ «Պէտք ձեռվ»):

խուժած օտարերկրյա թշնամին ավերում է երկիրը, կոտորում
բնակչությանը, կողոպտում, գերեվարում կամ ծանր հարկեր զնում
ժողովրդի վրա։ Այստեղից էլ, ըստ այդ տեսության, առաջանում
է մասսայական գաղթը։

Հայ բնակչությանը գաղթելու մղող հիմնական պատճառնե-
րից մեկը, անշուշտ, երկրի անպայմով վիճակն է հանդիսացել։
Հայաստանն ընկնելով Արևելքում մրցակցող խոշոր պետություն-
ների աքցանի մեջ, դարեր շարունակ կովախնձոր է դարձել մրցող
պետությունների համար։ Կողմերից ամեն մեկն աշխատել է իր
տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում և ամրացնել իր
ռազմա-ստրատեգիական դիրքերը։ Անվերջ պատերազմները ստեղ-
ծել են անտանելի ծանր վիճակ՝ վասալական կախվածության մեջ
ընկած Հայաստանի համար։

Որու գիտնական Գուրկո-Կոյաժինը, որը հատուկ ուսումնասի-
րություն ունի նվիրած Հայաստանի բնական պայմաններին,
գտնում է, որ «Հայաստանը շնորհիվ իր ֆիզիկա-աշխարհագրա-
կան պայմանների, միշտ եղել է իրը հսկայական բնական մի
միջնարերդ և իշխան է շրջակա երկրների վրա...»¹։

Ակադ. Հ. Մանանդյանը, անդրադառնալով Հայաստանի բու-
ֆերային այս վիճակին, գտնում է, որ այդ նրա դժբախտության
հիմնական պատճառն է հանդիսացել։ «Հին Հայաստանի բուֆերա-
յին շարարաստիկ այս գրությունը Արևելքի և Արևմուտքի միջև,—
գրում է նա,— որը շարունակվել է նաև բյուզանդական-սասան-
յան, բյուզանդական-արաբական շրջաններում, գլխավոր Գենց
պատճառներից մեկն է, որ անդրադարձել է նրա բարեկեցության
վրա և խիստ անբարեհաջող ազդեցություն ունեցել նրա քաղաքա-
կան ու ներքին գարգացման վրա»²։

Հայաստան խուժած մրցակից պետությունների բանակների
ուժերի տակ, փաստորեն, տրորվել է բազմաշարչար հայ ժողո-
վուրդը։ Թշնամական բանակները ավերել են երկիրը և հազար-
ներով գերի տարել նրա բնակիչներից։ Արար աշխարհագիրներից
մեկը՝ իրն-ալ-Ֆաքիհ ալ-Համադանին Հայաստանի անհրապույր
այս վիճակը ներկայացրել է հետևյալ պատկերավոր արտահայ-
տությամբ։ «Մահկուլ Սիրիացին ասաց, — Հայաստանը մշտապետ

¹ В. Гурко-Кряжин, Прошлое и настоящее Советской Армении («Новый Восток», 1927, кн. 16—17):

² Հ. Մանանդյան, Ֆեղալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934,
էջ 288—289.

ավերակների մեջ է։ Հարցրին, — ի՞նչն է նրան ավերում։ Պատասխանեց. — Կովող զորաբանակների ձիաների սմբակները»¹։

Ծոգովուգն այս անմիտիթար վիճակում, բնական է, պիտի նախընտրեր և նախընտրել է սրտի կսկիծով թողնել իր հայրենի օջախը և գաղթել համեմատաբար ավելի ապահով միջավայր։

Հայ ժողովուրդը մի քանի անգամ ճաշակել է բռնագաղթի դառն պտուղները։ Մենք նկատի ունենք Շապուհ Երկրորդի 364 թվականի բռնագաղթը, պավլիկյանների մասսայական բռնագաղթը Արևմտյան Հայաստանից դեպի Թրակիա, շահ Արասի բռնագաղթը 1604—5 թվականներին, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների բռնագաղթը, որը աննախադեպ մի ողբերգություն էր ո՛չ միայն հայ ժողովորդի, այլև մարդկային ցեղի պատմության մեջ։

Թրտաքին ձեռվ հրապուրից, բայց հետևանքներով շատ ժանր են նղել մասնավորապես բյուզանդական կայսրության՝ հայ ժողովորդի նկատմամբ վարած քաղաքականության հետևանքով առաջացած գաղթերը։ Բյուզանդական գահի վրա բազմած ծագումով հայ կայսրերը, իրենց ոտքի տակի հողն ամուր պահելու համար, աշխատել են իրենց շրջապատել հայ ազնվականներով, արքունի պաշտպան զորամասերը կազմել հայերից և ձգտել երկրի հեռավոր սահմաններում գտնվող զորամասերի մեջ մեծ տեղ տալ հայերին։ Այդ նպատակով նրանք Հայաստանից պարբերաբար հավաքել են հայ երիտասարդներին՝ հասարակության ամենից կենսոված ուժերին, և տեղափոխել Բյուզանդիայի հեռավոր շրջանները։

Թվարկված բոլոր տեսակի գաղթականությունն էլ, այս կամ այն շափով, կորստաբեր է եղել փոքրաթիվ հայ ժողովորդի համար։ Սակայն նշված գաղթականության բոլոր ձեռքի մեջ ամենից ահռելին, ամենից կորստաբերը՝ օտար տիրակաների Հայաստանում ստեղծած անտանելի ծանր դրության հետևանքով առաջացած մասսայական գաղթն է եղել, որի ժամանակ հարյուր հազարավոր հայ բնակչություն հարկադրված է եղել զնալ և բնակություն հաստատել օտար հորիզոններում։

(Հայ գաղթականության ստվար հոսանքներ առաջանում են նոր ժամանակաշրջանում։ կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացման հետևանքով բայցքավում է գլուղը և ընչագուրկ բնակչությունը սկսում է հոսել դեպի արդյունաբերական կենտրոնները՝ «մշակության» համար։ Տվյալ դեպքում, մենք նկատի

¹ Goeje, Biblath. Geograph. arab. V, 1855, էջ 257.

ունենք Արևմտյան Հայաստանից դեպի Պոլիս, Զմյուռնիա, Ամերիկայի քաղաքները և այլուր, Արևելյան Հայաստանից՝ Թրիլիսի, Բաքու, Աստրախան, Մոսկվա և Ռուսաստանի այլ քաղաքները գնացող գաղթականական հոսանքները:

Ներկա հատորի մեջ շենք զետեղել հայկական այն գաղթագայրերի պատմությունը, որոնք հանդես են եկել նոր և նորագույն շրջանում (Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներ, Անգլիա, Գերմանիա և այլն): Հատորի մեջ շեն մտել նաև այն վայրերը, որոնց պատմությունը թեկուզ սկսվում է միջին դարերում, բայց հիմնականը՝ հանդիսացել են նոր և նորագույն ժամանակաշրջանները: Մենք նպատակահարմար ենք համարել այդ կարգի գաղթօջախների միջնադարյան պատմությունը շկտրել հիմնական մասից, շարադրել նոր շրջանի պատմության հետ իրեն նոր պատմության ներածություն: Մենք նկատի ունենք Թուրքիայի, Իրաքի և մի քանի այլ երկրների հայ գաղթավայրերի պատմությունը:

Անշափ դժվար է եղել մեր ուսումնասիրության թեման: Հայկական գաղթօջախների պատմությունը պետք էր ուսումնասիրել իրենց շրջապատի հետ սերտորեն կապված, իսկ քանի որ հայերը ցրված են եղել ամբողջ աշխարհով մեկ, ուստի և անհրաժեշտ էր ուսումնասիրել գրեթե ամբողջ աշխարհի պատմությունը: Իսկ այդ՝ մեկ մարդու ուժերից վեր է: Հայկական գաղթավայրերի մասին, ինչպես հայտնի է, մենագրություններ են լույս տեսել ո՛չ միայն հայերեն, այլև այն լեզուներով, որոնք տվյալ երկրի պետական լեզուներն են հանդիսացել, ուստի և պահանջվում էր ուսումնասիրել աշխարհի բազմաթիվ լեզուները:

Պետք է խոստովանենք, որ եղել են պահեր, որ հանդիպելով այս կարգի դժվարությունների, որոշել ենք ընդմիջել աշխատանքը, լքել թեման՝ ուազմաճակատը դասալքող վախկոտ զինվորի նման: Բայց հետո մտածելով, որ այդպիսին շեն եղել մեր այն հայրենակիցները, որոնց պատմությունը գրելու պատիվն է վիճակվել մեզ, նրանց հատուկ է եղել դժվարությունները հաղթահարելու աննկուն կամքը և համառ ոգին,— այդ զգացմոնքի հարկադրանքով նորից ձեռք ենք վերցրել գրիչը:

Նման պայմաններում, բնական է, որ այս աշխատության մեջ պետք է որ սպրդած լինեն սխալներ և անճշտություններ, բաց թողնրված լինեն պատմական կարևոր դեմքեր և իրադարձություններ: Մենք հաճույքով կուզնանք լսել մեր բարեմիտ քննադատների դիտողությունները:

Հայ գաղթավայրի պատմության կապակցությամբ չի կարելի լուսվամբ անցնել պատմական այն խոշոր շրջադարձի վրայով, որ տեղի է ունեցել հայ ժողովրդի կյանքում:

Հայ ժողովրդի ազատասեր զավակները դարեր շարունակ տենչացել են քաղաքական ազատություն ձեռք բերելու և ցրված հայությունը հայրենի երկիրը հավաքելու մասին։ Բայց այդ մնացել է լոկ վիրագործված երազանք։ Հայրենի երկիրը պատկերվել է ավերակների վրա լաց լինող հերարձակ մոր նման, իսկ օտարության մեջ թախծող պանդուխտի սիրած երգը «Կոռունկն» է եղել։ Բայց ահա բազմաշարշար հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցավ շրջադարձային մեծ բեկում։ Մեծ հոկտեմբերը ազատություն բերեց նաև հայ ժողովրդին և ստեղծեց բարենպաստ պայմաններ նրա աննախընթաց զարգացման և բարգավաճման համար ու հնարավորություն տվեց պատմության շար բախտով հալածված և աշխարհով մեկ ցրված տարագիրներին վերադառնալու իրենց նվիրական հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան։